

פרשת צו - דין פיגול בפשוטו של מקרא ובמדרש ההלכה / הרב אמנון בזק

א. פתיחה

פרשיית הפיגול ופרשנותה

פרשתנו מביאה דין פיגול בלשון זו:

וּבֶשֶׁר זֶבַח תּוֹדֵת שְׁלָמִיו, בְּיוֹם קָרְבָּנוֹ יֹאכַל, לֹא יִנִּיחַ מִמֶּנּוּ עַד בֶּקֶר. וְאִם נָדַר אוֹ נִדְּבָה זֶבַח קָרְבָּנוֹ, בְּיוֹם הַקָּרְבִּיבוֹ אֶת זִבְחוֹ יֹאכַל וּמִמַּחֲרַת, וְהַנּוֹתֵר מִמֶּנּוּ יֹאכַל. וְהַנּוֹתֵר מִבֶּשֶׁר הַזֶּבַח בְּיוֹם הַשְּׁלִישִׁי, בְּאֵשׁ יִשְׂרָף. וְאִם הָאֵל יֹאכַל מִבֶּשֶׁר זֶבַח שְׁלָמִיו בְּיוֹם הַשְּׁלִישִׁי, לֹא יִרְצָה הַמִּקְרִיב אֹתוֹ, לֹא יִחָשֵׁב לוֹ, פִּגּוּל יִהְיֶה, וְהִנֵּפֶשׁ הָאֲכֵלֶת מִמֶּנּוּ עֲוֹנָה תִּשָּׂא. (ז:טו-יח).

על פי פשט הדברים נראה כי התורה מצווה על אכילת קרבנות בזמנם - יום אחד או יומיים, ובשר שנותר לאחר זמנו חייב להישרף; אם אדם יאכל מבשר זבח השלמים ביום השלישי - הקרבן ייפסל למפרע והאוכל ישא בעוונתו, שכן הבשר נהפך ל'פיגול'. כך גם פשטות דברי התורה להלן בפרק י"ט (ה-ח):

וְכִי תִזְבְּחוּ זֶבַח שְׁלָמִים לַה', לְרֹצְנֵיכֶם תִּזְבְּחֶהוּ. בְּיוֹם זִבְחֵיכֶם יֹאכַל וּמִמַּחֲרַת, וְהַנּוֹתֵר עַד יוֹם הַשְּׁלִישִׁי בְּאֵשׁ יִשְׂרָף. וְאִם הָאֵל יֹאכַל בְּיוֹם הַשְּׁלִישִׁי, פִּגּוּל הוּא, לֹא יִרְצָה. אֲכָלְיוֹ עֲוֹנוֹ יִשָּׂא, כִּי אֶת קִדְשׁ ה' חָלַל, וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהִוא מֵעַמִּיהָ.

לעומת מה שנראה מפשוטו של מקרא, חז"ל קבעו כי דין פיגול שונה לחלוטין, כפי שסיכם זאת הרמב"ם (הל' פסולי המוקדשין יג:ב-ג):

מפי השמועה למדו שזה שנאמר בתורה 'ואם האכל יאכל מבשר זבח שלמיו' אינו מדבר אלא במחשב בשעת הקרבה שיאכל ממנו בשלישי, והוא הדין לכל קרבן... אם חשב עליהן אחר זמנן הרי הקרבן פגול. אבל קרבן שלא נפסדה מחשבתו, אלא נזרק דמו על המזבח כהלכתו ונשאר ממנו לאחר זמן אכילתו, אותו הנשאר נקרא נותר ואסור לאכלו, והקרבן כבר נרצה וכפר.

הפער בין פשט המקרא לבין חז"ל

לפי חז"ל, דין פיגול שונה מפשוטו של מקרא: הדגש העיקרי איננו על זמן האכילה בפועל, אלא על מחשבתו של המקריב בשעת ההקרבה. השוני הוא כפול: מצד אחד, לחומרה - לדעת חז"ל, אם אדם יחשוב בשעת ההקרבה לאכול את הבשר לאחר זמנו, הרי שהבשר יהפוך לפיגול אף אם בפועל האדם יאכל אותו בתוך זמנו; מצד שני - וכאן החידוש הגדול - יש בשיטת חז"ל גם קולא על המשתמע מפשוטו של מקרא: לפי חז"ל, אם בשעת ההקרבה המקריב יחשוב לאכול את הבשר בתוך זמנו, הקרבן ירצה ויהיה כשר גם אם בפועל הוא יאכל לאחר זמנו, בעוד שעל פי פשוטו של מקרא במקרה שעבר הזמן הבשר נחשב כפיגול.

השאלה ברורה מאליה: מדוע חז"ל דרשו את הפסוקים באופן שונה ממה שעולה מפשט הכתובים? בעיה זו חמורה במיוחד לאור העובדה שהם מובילים לקולא במקום שמתוך הפשט משמע שיש להחמיר.

הרשב"ם היה ער לפער שבין פשוטו של מקרא לבין מדרש ההלכה, כפי שהיה ער לכך במקומות שונים[1], וכך הוא כותב:

חכמים עקרוהו מפשוטו ופירשוהו במחשב לאכול מזבחו ביום השלישי באחת...

ברם, סתם הרשב"ם - כדרכו בנושאים אלו - ולא פירש מה טיבה של תופעה זו: מדוע חכמים עקרו את הכתוב מפשוטו?

גם הגר"א עמד על הפער בין הפשט לבין הדרש בנושא זה, בדבריו בפירושו 'אדרת אליהו', בתחילת פרשת משפטים:

אבל ההלכה עוקרת את המקרא, וכן ברובה של פרשה זו, וכן בכמה פרשיות שבתורה, והן מגדולת תורתנו שבע"פ, שהיא הלכה למשה מסיני והיא מתהפכת כחומר חותם[2]... וכמ"ש כמה טפשאי אינשי דקיימי מקמי ס"ת וכו' ואתו רבנן וכו', וכן בפיגול, ורוב התורה, על כן צריך שיידע פשוטו של תורה שידע החותם.

אולם, גם הגר"א לא ביאר את ההסבר לתופעה זו[3], ובדברים הבאים ננסה להציע הסבר לכך. לשם כך עלינו להקדים ולהסביר מספר דברים.

ב. מקור דין פיגול

שני סוגי דרשות

באופן כללי, הרמב"ם (הל' ממרים א:ב) מחלק את דיני התורה לשני סוגים[4]:

א. "דברים שלמדו אותן מפי השמועה והם תורה שבעל פה".

ב. "דברים שלמדום מפי דעתם באחת מן המדות שהתורה נדרשת בהן, ונראה בעיניהם שדבר זה כך הוא".

בעוד שדיני הסוג הראשון, הכולל הלכות שעברו במסורת, אינם ניתנים לשינוי ולמחלוקת, הרי לגבי הסוג השני כותב הרמב"ם (שם פ"ב ה"א) כך:

"ב"ד גדול שדרשו באחת מן המדות כפי מה שנראה בעיניהם שהדין כך ודנו דין, ועמד אחריהם ב"ד אחר ונראה לו טעם אחר לסתור אותו, הרי זה סותר ודן כפי מה שנראה בעיניו.

כלומר, הלכות הנלמדות על ידי מדרש, שלא התקבלו במסורת, עשויות להשתנות מדור לדור, על פי ראות עיניו של בית הדין באותו הדור. הרמב"ם לא ביאר מהם השיקולים הגורמים לבית הדין לדרוש באופן שונה את הפסוקים, והוא סתם וכתב - "ונראה לו טעם אחר", אך סביר להניח שלא מדובר רק בשיקולים פרשניים, אלא גם בהיבטים נוספים: הרמב"ם עצמו מציין שם כי בית הדין יכול, בהוראת שעה, לשנות את ההלכה גם מתוך שיקולים חינוכיים (וזאת אף בהלכות השייכות לחלק הראשון):

שאפילו דברי תורה יש לכל בית דין לעקרו בהוראת שעה. כיצד, בית דין שראו לחזק הדת ולעשות סייג כדי שלא יעברו העם על דברי תורה, מכין ועונשין שלא כדיון, אבל אין קובעין הדבר לדורות ואומרים שהלכה כך הוא. וכן אם ראו לפי שעה לבטל מצות עשה או לעבור על מצות לא תעשה, כדי להחזיר רבים לדת או להציל רבים מישאל מלהכשל בדברים אחרים, עושין לפי מה שצריכה השעה. כשם שהרופא חותך ידו או רגלו של זה כדי שיחיה כולו, כך בית דין מורים בזמן מן הזמנים לעבור על קצת מצות לפי שעה כדי שיתקיימו [כולם], כדרך שאמרו חכמים הראשונים חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה.

מחלוקת הרמב"ם והרשב"ם

כעת נחזור כעת לדין פיגול. נראה כי הרמב"ם והרשב"ם נחלקו בשאלה לאיזה משני הסוגים הוא שייך. לדעת הרמב"ם פירוש דין פיגול הוא "מפי השמועה", ומכאן שהוא שייך לחלק הראשון - הפירושים המקובלים ממש. ברם, לדעת הרשב"ם, שאמר כי חכמים עקרו את הכתוב מפשוטו, נראה כי דין פיגול שייך לחלק השני, ודרשת הפסוקים באופן זה נבעה מסמכותו של בית הדין לדון "כפי מה שנראה בעיניו"[5].

כעת ניתן לבחון את השאלה מה היו השיקולים שהביאו את בית הדין, לדעת הרשב"ם, לדרוש את דין פיגול באופן זה.

ג. "תקנה שתיקנו לפי צורך הדורות"

שיטת שד"ל

תשובה ישירה לשאלתנו כותב שד"ל[6] בביאורו לתורה בפרשתנו. לאחר שהוא מביא את הפירוש על פי פשוטו של מקרא, הוא מוסיף:

אבל זו באמת חומרא גדולה, שמי שאכל מבשר הזבח בתוך הזמן ישא עוונו כאילו אכל פיגול, שמפני שאחר כן לא נשרף הנותר, יהיה כמי שאכל ממנו ביום השלישי... לפיכך הוצרכו חכמים להוציא הכתוב מפשוטו, ולפרש שאין הקרבן נפסל באכילת היום השלישי, אלא אם כן בשעת הקרבתו הייתה כוונת הבעלים לאכלו בשלישי.

לדעת שד"ל, חכמים עקרו את הכתוב מפשוטו בגלל הקושי שבדין הפיגול על פי פשוטו של מקרא, שכן הוא מבין שעל פי הפשט אף מי שאכל מבשר הזבח בתוך זמן "ישא עוונו" אם בסופו של דבר הזבח ייהפך לפיגול על ידי אכילתו לאחר הזמן המיועד.

שד"ל מודע למורכבות שבפירושו, ועל כן הוא מוסיף הערה מעניינת:

אחרי כמה שנים שהייתי מתמיה על רז"ל, למה (כדברי רשב"ם) עקרו הכתוב הזה מפשוטו, היום (פורים, תר"ז) זכיתי להבין מה ראו על ככה. וכן בכל מקום שנטו רז"ל מפשט הכתובים, כשאין הדבר דעת יחיד, אבל הוא דבר מוסכם בלי חולק, איננו טעות שטעו, אבל הוא תקנה שתיקנו לפי צורך הדורות, ומי כמוהם רפורמאטור? אבל תקנותיהם היו בחכמה עמוקה וביראת ה' ואהבת האדם, לא להנאת עצמם או לכבודם, ולא למצוא חן בעיני בשר ודם.

הקושי בשיטת שד"ל

הרעיון העקרוני שבדבריו יכול לעלות בקנה אחד עם הגישה שציינו לעיל, לפיה בהלכות שאינן דינים שהתקבלו במסורת יכול בית הדין לדרוש את הפסוקים לפי מיטב שיקולו הענייני.

אולם, לענ"ד הסיבה ששד"ל מציין נראית דחוקה למדי, שכן בתורה לא נאמר, כטענת שד"ל, שמי שאוכל מן הזבח בזמנו 'ישא עוונו' אם בסופו של דבר ייאלץ מן הזבח גם לאחר זמנו; כל שנאמר הוא שאם הזבח ייאלץ לאחר זמנו, הוא לא ייחשב עבור המקריב, ומי שיאכל ממנו מכאן ולהבא - 'עוונו ישא'.

על כן, צריך לחפש הסבר אחר לבאר את הסיבה בגינה חז"ל עקרו מפשוטו של מקרא את דין פיגול.

ד. בין מעשה למחשבה

חשיבות הכוונה בקרבנות בחז"ל

את ההסבר לתופעה זו ניתן למצוא בהבחנה שבין תיאורי מצוות הקרבנות בפרשתנו לבין מבנה המשניות במסכת זבחים.

פרשת צו מתארת את דרכי הקרבת הקרבנות, ועוסקת במקום שחיתתם, בדרך אכילתם ובפרטי הדינים הנוגעים לקרבנות. דינים אלו הורחבו בדברי חז"ל, אולם הם מופיעים במסכת זבחים רק מן הפרק החמישי - הפרק הידוע בכינויו "איזהו מקומן של זבחים", הנאמר מדי בוקר בברכות השחר, כביטוי ל"ונשלמה פרים שפתנו"^[7]; ייחודו ומרכזיותו של פרק זה מעוררים את השאלה מדוע פרק זה איננו פותח את מסכת זבחים.

שאלה זו מתעצמת לאור עיון בארבעת הפרקים הראשונים של המסכת. עיון זה מראה כי כל המשניות בפרקים אלו עוסקות בנושא כללי אחד - מחשבותיו של המקריב. כך, למשל, הפרק הראשון במסכת עוסק במחשבה "לשם" הקרבן:

כל הזבחים שנזבחו שלא לשמן כשרים, אלא שלא עלו לבעלים לשם חובה... יוסי בן חוני אומר הנשחטים לשם פסח ולשם חטאת פסולים... הפסח ששחטו בשחרית בארבעה עשר שלא לשמו... הפסח והחטאת ששחטן שלא לשמן קבל והלך וזרק שלא לשמן או לשמן ושלא לשמן... (משניות א-ד).

בהמשך, פרקים ב'-ד' עוסקים בהרחבה במחשבת חוץ למקומו וחוץ לזמנו; המשנה המסיימת את ארבעת הפרקים הראשונים מסכמת את הדרישות מן המקריב:

לשם ששה דברים הזבח נזבח: לשם זבח, לשם זובה, לשם השם, לשם אשים, לשם ריח, לשם ניחוח, והחטאת והאשם לשם חטא.

חשוב לציין כי כל נושא מחשבת המקריב אינו מופיע כלל בפשוטו של מקרא; נראה כי הבדל זה שבין פשט המקרא לבין חז"ל משקף מעבר משמעותי בנושא הקרבנות - מן המעשה אל המחשבה: בעוד שהתורה מדגישה את ההיבט המעשי בהקרבת הקרבן, הרי שבדברי חז"ל ישנו דגש בולט על שאלת מחשבתו של המקריב.

מסתבר שהבדל זה נובע מן הבעיה הידועה שנלוותה לעבודת הקרבנות, בעיה עליה התריעו רבים מן הנביאים - ההתמקדות בפעולות הפיזיות של הקרבן, ללא המטען הרוחני המתבקש. נציין, לדוגמה, את דבריו הידועים של הנביא מיכה בנושא זה:

בְּמָה אֶקְדָּם ה', אֶפֶף לְאֵלֵי מְרוֹם, הֶאֱקַדְמֵנוּ בְּעוֹלוֹת בַּעֲגָלִים בְּגֵי שָׁנָה. הִירְצָה ה' בְּאֵלֵי אֵילִים, בְּרִבְבוֹת נְחָלֵי שָׁמֶן, הֶאֱתַן בְּכוֹרֵי פִשְׁעֵי, פָּרִי בְטֵנֵי חֲטָאת נִפְשֵׁי. הִגִּיד לָךְ, אָדָם, מֶה טוֹב וּמָה ה' דוֹרֵשׁ מִמֶּךָ, כִּי אִם עֲשׂוֹת מִשְׁפָּט וְאַהֲבַת חֶסֶד וְהִצַּנֵּעַ לֶכֶת עִם אֱלֹהֶיךָ^[8]. (ו-ו:ח).

נראה, אפוא, שמגמתם של חז"ל בדרשת הפסוקים בעניין פיגול עלתה בקנה אחד עם הדגשת החשיבות הרוחנית של הקרבן; בדרך זו ביקשו חז"ל להדגיש את ערך מחשבתו של המקריב, הגובר על מעשיו בפועל. מה שיהפוך את הקרבן לפיגול איננו מעשי האדם, אלא מה שהוא יחשוב בזמן הקרבת הקרבן.

ראינו כבר את דברי הרמב"ם בנוגע לסמכות בית הדין לשנות את ההלכה גם ביחס לדברים מפורשים ללא דרשת הכתובים, כדי "להציל רבים מישראל מלהכשל בדברים אחרים". נראה כי גם כאן עמד שיקול מעין זה לפני חז"ל, והוא שהביא אותם לדרוש את הפסוקים באופן זה; דרשה זו תסייע להפנמת חשיבות המחשבה הנלווית לקרבן. מסר זה יתחזק עם לימוד מסכת זבחים: הלומד יפנים עד מהרה, שלפני המעשה יש להדגיש את המחשבה.

[1] עיין, למשל, בהקדמתו לפרשת משפטים: "ידעו ויבינו יודעי שכל כי לא באתי לפרש הלכות, אעפ"י שהם עיקר, כמו שפירשתי בבראשית (כוונתו לדבריו הידועים בתחילת פרשת וישב) כי מיותר המקראות נשמעין ההגדות וההלכות, ומקצתן ימצאו בפירושי רבינו שלמה אבי אמי זצ"ל, ואני לפרש פשוטן של מקראות באתי. ואפרש הדינין וההלכות לפי דרך ארץ. ואעפ"כ ההלכות עיקר, כמו שאמרו רבותינו הלכה עוקרת משנה". הרשב"ם אכן פירש בעשרות מקומות את המקראות על פי פשוטן, בפרשת משפטים ובתורה בכלל, גם כשהדברים עומדים בניגוד למדרשי ההלכה.

[2] הגר"א ממשיל את היחס שבין פשט המקרא לבין דברי חז"ל לחותמת: כמו שבחותמת הכיתוב על החותמת עצמה הוא כתב ראי של הכתב שהחותמת יוצרת, כלומר הכתב שהחותמת יוצרת הפוך לחותמת עצמה, כך פשוטו של מקרא הפוך מפרשנותם של חז"ל (הערת העורך).

[3] דיון בפרשייה אחרת שבה יש פערים בין פשוטו של מקרא ומדרש ההלכה - פרשיית המלקות - הבאנו אשתקד בפרשת כי תצא, ראה <http://www.etzion.org.il/vbm/archive/9-parsha/53ki-teze.rtf>.

[4] הסוג השלישי אינו נוגע לענייננו: "ואחד דברים שעשאו סייג לתורה ולפי מה שהשעה צריכה, והן הגזרות והתקנות והמנהגות". בעניין זה עיין גם בהקדמת הרמב"ם למשנה, שם חילק הרמב"ם את הסוג הראשון לשניים: "פירושים המקובלים ממשנה", ודינים המוגדרים כ"הלכה למשה מסיני", שאין להם אחיזה בכתובים.

[5] דברים אלו משתמעים גם מהדרך שבא נלמד דין פיגול במדרש ההלכה. בתורת כוהנים, דיבורא דצו פרשה ח, ישנם שלושה לימודים לדין זה:

א. "אמר רבי עקיבא: שומע אני 'אם האכל יאכל מבשר זבח שלמיו ביום השלישי לא ירצה' - אם אכל ממנו ביום השלישי יהיה פסול, ואי אפשר לומר כן, מאחר שהוכשר יחזור ויפסל?". כלומר, ר' עקיבא שולל את האפשרות שהפסול תלוי באכילה, כיוון אז יוצר מצב שבו הקרבן היה כשר, ואכילתו ביומיים הראשונים הייתה כדון, אך אם הוא נאכל ביום השלישי הוא יפסל למפרע. ברם, טענה זו נדחת: "הן אם מצינו בזב וזבה ושומרת יום כנגד יום שהן בחזקת טהרה וכשראו סתרו, אף זה שהיה בחזקת היתר אם אכל ממנו ביום השלישי יהיה פסול!" (בסוגיה בזבחים כט. מובא ניסיון הלימוד הזה בשם ר' אליעזר, ודחייתו בשם ר' עקיבא).

ב. "תלמוד לומר: 'המקריב' - בשעת הקרבה הוא נפסל, ואינו נפסל ביום השלישי".

ג. "אחרים אומרים: 'לא יחשב' - במחשבה הוא נפסל, ואין נפסל בשלישי".

נראה כי שני הלימודים האחרונים, שהתקבלו ללא דחייה, הם דרשות שאינן נובעות מניתוח פרשני של הפסוק, שכן פשט הביטוי "המקריב אתו לא יחשב לו פיגול יהיה" הוא שאם אדם יאכל מן הקרבן הוא לא יחשב למקריב.

[6] רבי שמואל דוד לוצטו (איטליה, 1800-1865). פרשן תורה; עמד שנים רבות בראש בית המדרש לרבנים בפדואה.

[7] עיין, למשל, בספר האשכול, הלכות פסוקי דזמרא: "ופרק איזהו מקומן, שהוא סדר כל הקרבנות, תקנום [כדי] להזכיר סדר קרבנות בכל יום, כדאמרי: תלמידי חכמים העוסקים בהלכות עבודה מעלין עליהם כאלו נבנה בית המקדש בימיהם".

[8] ועיין עוד שמ"א ט"ו, כב-כג; ישעיהו א', י-ז; ירמיהו ז', כא-כג; הושע ו', ו; עמוס ה', כא-כה; תהילים נ"א, יח-יט.